

Balanceren onder Stalin

Russische componisten in de Sovjet-Unie

Russische componisten behoren tot de beste en meest geliefde ter wereld. Enkele van de grootsten hielden zich noodgedwongen staande onder Stalins terreur, soms balancerend op de rand van de afgrond. Sergej Prokofjev (1891-1953) en Dmitri Sjostakovitsj (1906-1975) maakten beiden de Russische Revolutie mee. En bij beiden klinkt het lot van hun geliefde vaderland door in hun werk.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Prokofjev, die op zijn negende zijn eerste opera componeerde, verbleef tijdens de Eerste Wereldoorlog op het conservatorium om het front te ontlopen. Tijdens de revoluties van 1917 leverde hij composities af alsof er niets aan de hand was, tot het hem daagde dat Rusland even geen behoefte had aan zijn muziek. Hij had toen al naam gemaakt bij vriend en vijand met zijn avantgardistische composities. Met officiële toestemming vertrok hij in mei 1918 naar de Verenigde Staten, waar zijn poging een opera opgevoerd te krijgen mislukte. In 1920 beproefde hij zijn geluk in Europa als componist, pianist en dirigent. Vooral in Parijs, waar hij in een concurrentiestrijd met Stravinsky belandde, was hij populair. Zijn roem bereikte ook de Sovjet-Unie, waar hij in 1927 terugkeerde voor een succesvolle concerttour van twee maanden. Intussen had Prokofjev zich, sinds 1924 aanhanger van *Christian Science*, afgekeerd van de modernistische stijl uit zijn jonge jaren.

Toen hij in 1929 in Moskou een 'auditie' van zijn ballet *Le pas d'acier* bijwoonde, werd hij na afloop over de inhoud ondervraagd door de Russische Organisatie van Proletarische Musici: was de fabriek die in het stuk voorkwam een kapitalistische of een Sovjetfabriek? En in het laatste geval: hoe had hij daar dan informatie over ingewonnen, nu hij sinds 1918 nauwelijks meer in zijn vaderland was geweest? Prokofjev weigerde op politieke vragen in te gaan, waarna zijn ballet werd afgefaxeld als contrarevolutionair en fascistoïde, en bijgevolg niet in het Bolsjojtheater werd opgevoerd.

Heimwee

Tijdens de Grote Depressie van de jaren dertig was er in Europa geen markt voor zijn composities en verdiende hij met toenemende weersin zijn brood als pianist. Heimwee lokte hem uiteindelijk terug naar de Sovjet-Unie, waar de opheffing van de Organisatie van Proletarische Musici in 1932 weer mogelijkheden schiep. Na vier jaar heen en weer reizen tussen Parijs en Moskou, waar steeds meer composities de goedkeuring van de Sovjet-autoriteiten kregen, vestigde het gezin zich in 1936 in de Russische hoofdstad.

Aanpassing aan de richtlijnen van de Commissie voor Kunstzaken bleek niet eenvoudig. Prokofjevs kindermuziek en zijn wereldberoemde *Peter en de Wolf* konden nog door de beugel, maar de opvoering van een ballet werd tot nader order uitgesteld, omdat de afloop de voorzitter niet beviel. Zelfs de gigantische, bombastische *Cantate voor de 20e verjaardag van de Oktoberrevolutie* mocht in 1937 tot zijn verbijstering niet worden opgevoerd: de voorzitter van de kunstcommissie, Platon Kerzjentsev, steigerde bij het gebruik van de letterlijke teksten van Marx, Lenin en Stalin – 'eigendom van het Sovjetvolk' – en de 'onbegrijpelijke muziek'. Bovendien was er in het stuk

meer aandacht voor de geschiedenis dan voor het gelukkige leven in het arbeidersparadijs. Prokofjev kreeg uiteindelijk maar een kwart van de beloofde beloning en maakte de eerste opvoering niet meer mee. Die was in 1966, dertien jaar na zijn dood, en ook nog incompleet: in het vuur van de destalinisatie waren verschillende delen, waaronder de teksten van Stalin, verwijderd. De 'Oktobercantate' bevat zeer beeldende muziek: in het deel dat de revolutie zelf beschrijft zijn machinegeweren, marcherende soldaten en sirenes te horen. Inmiddels is het (onder de Russische dirigent Valery Gergiev) weer aan een opmars bezig. Bij opvoeringen wil nog weleens een als Lenin verklede acteur met zijn vuist komen zwaaien.

De rest van zijn leven paste Prokofjev zich zo goed mogelijk aan aan de eisen van het Sovjetregime. Hij schreef onder meer de muziek bij Eisensteins film *Alexander Nevsky*, een opera (waarvan de opvoering werd uitgesteld vanwege de arrestatie en executie van de producer), verschillende sonates en een vrolijk stuk voor de zestigste verjaardag van Stalin. Zolang hij in zijn composities het socialistisch realisme trouw bleef, had hij succes. Het is nooit duidelijk geworden in hoeverre hij zelf achter het regime stond; er wordt wel beweerd dat hij in zijn pianosonates 6, 7 en 8 (de 'Oorlogs-sonates') uit 1939 subtiel zijn ware gevoelens liet blijken.¹ In 1945 veroorzaakte zijn hoge bloeddruk een ongelukkige val en hij moest zijn productie beperken. Nog net vóór het in werking treden ►

1 Daniël Jaffé, *Sergej Prokofjev* (1998, ed. 2008), 160.

Linkerpagina: Prokofjev woonde tussen 1918 en 1920 in de Verenigde Staten. Bron: Library of Congress. Onder: Balletdansers Leonide Massine en Alexandra Danilova tijdens een uitvoering van *Le pas d'acier* in Frankrijk in 1927. Foto: © Sasha/Victoria and Albert Museum, London.

van de zjdanovdoctrine (in 1948), die hem en Sjostakovitsj neersabelde als 'formalisten' die de principes van de klassieke muziek verkwanselden ten faveure van 'zenuwslopende' herrie, rondde hij zijn *Zesde Symfonie* en zijn *Negende Pianosonate* af. Van acht van zijn eerdere werken werd vervolgens de opvoering verboden, waarna voor de zekerheid de rest ook niet meer werd geprogrammeerd. In augustus 1948 had Prokofjev serieuze financiële problemen. Zijn productie kelderde, maar de kwaliteit van zijn laatste composities allerminst. De gekwelde componist overleed op 5 maart 1953, op dezelfde dag als Stalin; dat maakte het nog ingewikkeld om hem op tijd te begraven.

Uitzonderlijk talent

Dmitri Sjostakovitsj was elf jaar tijdens de Oktoberrevolutie. Ook hij bleek als kind al over een uitzonderlijk talent te beschikken. Net te laat geboren voor de Russische Avantgarde produceerde hij wel degelijk opzienbarende, onconventionele muziek. Op het conservatorium, waar hij op zijn dertiende werd toegelaten, stelde hij zijn leraren al teleur door niet de klassieke componisten, maar Prokofjev tot voorbeeld te nemen. Bovendien ontbrak het hem aan socialistisch enthousiasme. Zijn afstudeerwerk, zijn *Eerste Symfonie*, trok echter alom de aandacht en werd al snel in het buitenland opgevoerd.

Zijn eerste opera werd fel aangevallen door de Russische Organisatie van Proletarische Musici en slecht ontvangen door pers en publiek. Zijn tweede opera, *Lady Macbeth uit het district Mtsensk*, bleek in 1934 echter precies aan de Sovjetrichtlijnen te voldoen.

In 1936 bracht Stalin een bezoek aan een opvoering van deze – zeer succesvolle – opera, gaf duidelijk blijk van zijn ongenoegen, en liep zonder een woord te zeggen weg uit het theater. Sjostakovitsj was lijkbleek toen hij het applaus in ontvangst nam. En dit was nog maar het begin. In de *Pravda* werd het werk fel bekritiseerd, waarna een nationale campagne tegen de arme componist in gang werd gezet. Ook aanvankelijke bewonderaars bekenden dat ze de duidelijke tekortkomingen

over het hoofd hadden gezien. Medestanders van Sjostakovitsj verzetten zich echter en zelfs maarschalk Michail Toechatsjevski (later zelf slachtoffer van Stalins zuiveringen) liet informeren of hij veilig was.

Toen ook zijn volgende werk, een ballet, in de *Pravda* werd aangevallen, beloofde Sjostakovitsj beterschap in een gesprek met Platon Kerzjentsev en vroeg hij tevergeefs om een onderhoud met Stalin. Hij kreeg geen opdrachten meer en had nauwelijks inkomsten. Om hem heen werden steeds meer vrienden en medekunstenaars gearresteerd en gedood in de Grote Terreur, die in 1936 vol van start ging. In dit jaar werkte de componist aan zijn *Vierde Symfonie*, waarvan hij echter vrijwillig de repetities stopzette; vrienden zeiden later dat hij waarschijnlijk gedwongen werd dit te doen. In elk geval moet deze actie zijn leven hebben gered. Dat jaar produceerde hij voornamelijk 'veilige' filmmuziek, Stalins favoriete genre. Zijn *Vijfde Symfonie* was conservatiever dan zijn eerdere werken en werd een groot succes: het publiek was steeds tot tranen geroerd. Sjostakovitsj gaf het werk de ondertitel: 'Het antwoord van een Sovjetkunstenaar op gerechtvaardigde kritiek.' Stalin was er weg van, maar de componist zelf vertelde later dat hij het stuk opdroeg aan het Russische volk, dat heel goed begreep wat er gebeurde en waar de muziek werkelijk over ging. Tekenend is wel dat het publiek de compositie met zoveel enthousiasme ontving, dat de autoriteiten argwaan kregen en elke opvoering onder officieel toezicht plaatsvond.

'Sjostakovitsj produceerde voortaan nietszeggende stukken, die juist door hun gebrek aan kwaliteit een lange neus naar het regime lijken te maken'

De symfonie heeft vier delen, en in elk deel is naast de schijnbaar conventionele muziek een vreemde wending of een dissonant te horen. De goede verstaander hoort een spottende, sarcastische toon in de eerste twee delen van het stuk, daarna leed, angst en chaos in de laatste delen. Sjostakovitsj zou over het laatste deel hebben gezegd dat het de geforceerde vreugde van het arbeidersparadijs weergaf: 'Het is alsof iemand je met een stok slaat en zegt: "Het is je plicht om blij te zijn, het is je plicht om blij te zijn." Je staat half verdoofd op en je mompelt: "Het is mijn plicht om blij te zijn, het is mijn plicht om blij te zijn."' De dubbele bodem is Stalin duidelijk ontgaan: die was blij met de herkenbare melodieën. Nu Sjostakovitsj weer in de gratie was, componeerde hij een aantal patriottische stukken, waaronder zijn *Zevende Symfonie*. De *Achtste*

Lady Macbeth uit het district Mtsensk in het Teatro Comunale di Bologna, december 2014, met Svetlana Sozdateleva als Katerina Lvovna Izmajlova en het gezelschap Helikon-Opera uit Moskou. Foto: Lorenzo Gaudenzi.

